

Utfordringene for legene ved polarekspedisjoner omkring år 1900

Sammendrag

For hundre år siden var jordens hvite flekker hovedsakelig knyttet til områdene omkring polene. Farene for mannskap og skip var store. Skjørbuk herjet i besetningene, og mange skip ble skrudd ned i isen. Den mentale påkjenningen var betydelig, men mest oversett.

Polarlitteraturen er omfattende. Eneretten til å publisere lå i utgangspunktet hos ekspedisjonslederen. Etter hvert er dagbøkene fra andre deltakere blitt offentliggjort og har gitt viktige korrekativer.

Denne artikkelen beskriver kortfattet 17 leger fra 14 polarekspedisjoner. Det er overraskende at de fleste av legene var uerfarne og lite forberedt på belastningene i isødet.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Carl Severin Albretsen

Kalkfjellet 13
1387 Asker

De unge legene som meldte seg til polartoktene fra 1880 til slutten av den første verdenskrig, kunne få et avgjørende ord ved valg av kost, klær og dugende mannskap. Men lite er skrevet om hvem de var og hva de gjorde.

Vega i Nordøstpassasjen

Den erfarne polarforskeren Adolf Nordenskiöld (1832–1901) hadde med seg medisinsk kandidat, Ernst Almqvist (1852–1946) på sin berømte ferd gjennom Nordøstpassasjen i 1878–79.

Om bord var det rikelig med hermetiske grønnsaker, tørkede frukter samt multer i rom som var et effektivt kjerringråd mot skjorbuk (1). Almqvist forsket på alger og studerte dyrearter og vekster på land og i sjø. Han var også opptatt av folkelivet i det nordlige Sibir, men lot ikke befolkningen slippe

om bord i Vega fordi han ville unngå lus. En av mannskapet fant en avdød innfødt ute på tundraen. Almqvist sikret seg likets hode og lanser som lå ved hans side. Både Almqvist og Nordenskiöld var overbevist om at ingen hadde observert likplyndringen, men Harald Sverdrup på Maud støtte 40 år senere på en mann i samme egn og fikk høre at Vega måtte ha hatt et uvesen om bord (2). Helsetilstanden på Vega var ypperlig på hele turen (3).

Almqvist ble senere professor i hygiene ved Karolinska Institutet.

Sofia til Grønland

I 1883 ledet Nordenskiöld en forskergruppe på en kortvarig tur til innlandsisen på Grønland. Johan A. Berlin (1851–1910) var blitt lege like før Sofias avgang. Han tok seg av snøblindhet og solforbrenninger samt studerte plantelivet under arktiske forhold (4).

Berlin ble senere sunnhetsinspektør i Stockholm, epidemi- og provinsiallege.

Fram i Nordishavet

Henrik Blessing (1866–1916) avla embets-eksamen like før Frams avgang i 1893. Han hadde interesser innen botanikk og poesi og var jeger. Blessing tok regelmessige blodprøver av alle for å avsløre begynnende skjorbuk. Ved enhver fest stod en butelje polarakevitt fra skipslegen på bordet. Blessing gav Fridtjof Nansen (1861–1930) og Hjalmar Johansen (1867–1913) et lynkurs i førstehjelp før deres berømte tur mot 86° nord i 1895 (5, 6).

Høsten 1895 måtte Blessing ta morfin mot smerter i legger og lår. Kaptein Otto Sverdrup (1854–1930) mistenkte ham for misbruk og tok medisinkisten i forvaring. Skipslegen lurte styrmannen til å låse opp kisten. Kapteinen måtte ta legen i skole og ordinerte ham bjørnekjøtt (7). Blessing bad senere Nansen om økonomisk støtte til avvenning, men var ikke fri fra avhengigheten i 1899 (8).

Det ble skrevet at han drog frisk og freidig ut med Fram like etter embetseksamen, men kom hjem som en knekket mann og vant aldri sin fordums styrke. Han bukket under for den åndelige og legemlige påkjenningen i Arktis, et offer for polarforskningen.

Belgica

I 1897 stakk Belgica ut fra Sandefjord med lederen Adrien de Gerlache (1866–1934). Legen Frederick A. Cook (1865–1940) hadde tidligere vært med til Grønland, i 1891–92 (9). Cook gav styrmannen Roald Amundsen

(1872–1928) mange gode råd om polar utrustning og levevis.

I marerittet med skruisen utenfor Graham Land i Sørishavet ble mannskapet rammet av skjorbuk. Doktorens resept lød på ferskt kjøtt fra pingviner og sel. De Gerlache la ned forbud, men gav seg da han og skipperen lå utslått til køys. Skipslegen og styrmannen la ut på isen og skjøt sel som de slet med å få om bord. Selkjøttet hadde en overbevisende gunstig effekt. Mannskap og skip var reddet fra undergangen (10, 11).

I 1923 ble Cook dømt til flere års fengsel for økonomisk svindel. Amundsen glemte ikke sin læremester og besøkte ham i fengselet i 1926. Cook ble løslatt i 1929 og benådet i 1940.

Southern Cross

I 1898 stod ekspedisjonslederen Carsten Borchgrevink (1864–1934) om bord i Southern Cross sammen med 30 mann og 90 hunder. Ti av mennene skulle overvintre på det værharde kontinent i sør. Herluf Kløvstad (1868–1900) hadde bare vært lege i to år. Ensomheten ble svært plagsomt for ham. Han ble tungsinndig, men livnet opp da en av mennene oppsøkte ham for mageproblemer. Var det blindtarmbetennelse eller et tidlig tegn på skjorbuk? Pasienten ble stadig verre og døde. Ved obduksjonen påviste man tarmslyng.

Figur 1 Carsten Borchgrevink i Antarktis i 1894 (12)

Etterpå ble Kløvstad igjen fåmælt og innesluttet. Borchgrevink skjønte at legen trengte å bli aktivisert og tok ham med på turer etter fuglereir og egg, og lot ham bli materialforvalter. Kløvstad var vitenskape- lig interessert og oppdaget ukjente insekter under mikroskopet (12).

Etter hjemkomsten i 1900 vikarierte Her- luf Kløvstad som distriktslege i Finnmark. Her ble han angrepet av tyfoidfieber og døde.

Frams tokt nord for Canada

I 1898 la Otto Sverdrup igjen ut med Fram (6, 7). Johan C. Svendsen (1865–99) ble an- satt som lege og meteorolog. Han hadde hatt en variert tjeneste på land og sjø, men hans nærmeste kolleger skal ha tvilt på om han ville holde ut i Arktis. Svendsen hadde ikke gjennomgått legeundersøkelse før avreise (7). Han ble godt likt, men fikk sin del av den irritasjon som alltid oppstår under slike eks- pedisjoner. Han utførte rutinemessig ampu- tasjoner etter forfrysninger.

I juni 1899, da sol og varme igjen satte glede i alle andre, var legen uvel og trakk seg tilbake. Sverdrup skrev i dagboken: «Svendsen sa noe tull om at han ikke hadde gjort sin plikt.» Johan C. Svendsen etterlot seg et notat der han skrev at han hadde overvurdert sine evner; det ville være en fordel at de ble kvitt ham. Sverdrup var øyevitne til selvmordet. Svøpt i det norske flagg ble skipslegen senket i sjøen.

Doktorens død og begravelse virket over- veldende. Mannskapet unngikk skjærbuk tak- ket være tyttbær, multer og blodpannekake- ne til kokken Adolf Lindstrøm (1866–1939).

Antarctic

Fangstskuta Antarctic forlot Göteborg i ok- tober 1901 med 29 mann. Ekspedisjonen skulle kartlegge østkysten av Graham Land der skipperen C.A. Larsen var veteran. Like- vel greide ismassene å skru skuta ned da hun vendte tilbake for å hente hjem dem som hadde overvintret (13).

Erik Ekelöf (1875–1933) var medisinsk kandidat fra 1898. Kosten burde sikre dem mot skjærbuk, og fersk mat fra sel og ping- viner var et godt supplement. Ekelöf tok seg av snøblindhet, forfrysninger og forbrennin- ger, og han klarte å dyrke en gjærsopp da ba- keren slapp opp for gjær. Den ekstra over- vintringen tok mest på legen. Ekspedisjons- lederen Otto Nordenskjöld skal ha vist stor omsorg for sine menn (14).

Ekelöf ble ferdig lege i 1905, og fungerte som stadslege, provinsiallege og marine- lege.

Discovery til Antarktis

Fra 1901 ledet Robert Scott (1868–1912) sitt første tokt til Antarktis. Store bidrags- ytere hadde tvunget ham til ta med Ernest Shackleton (1874–1922) fra handelsflåten og Reginald Koettlitz (1860–1914) som tid- ligere hadde vært lege på en ekspedisjon til Frans Josef Land. Koettlitz skildres som svært samvittighetsfull, og han tok seg av

Figur 2 Wilson, Shackleton, Koettlitz og Scott (nr. 1, 2, 5 og 7 fra venstre) på akterdekket av Discovery i 1901 (15)

Nansen og Johansen da disse uventet dukket opp ved Jacksons base (6). Han var en bruk- bar hundekjører og skiløper med botanikk og parasittologi som særfelt. Scott så imid- lertid på Koettlitz som en dust (11) og fore- trakk Edward Wilson (1872–1912), selv om han var nyutdannet. Wilson uttalte seg ned- settende om sin kollega. Da Koettlitz foreslo å slakte sel for å motvirke skjærbuk, la Scott ned forbud. Han tålte ikke å se at dyr ble drept.

Wilson, Shackleton og Scott nådde 82° sør, men alle ble rammet av skjærbuk. Gjen- nom teltduken hørte Shackleton at legen for- talte Scott at han, Shackleton, ikke kom til å overleve. Tilbake i hovedleiren kom Shack- leton seg hurtigst, men Scott befalte Koett- litz å sende ham hjem. Det var en ydmykelse som aldri ble glemt (15).

Koettlitz oppholdt seg mange år senere i Sør-Afrika, der han ble angrepet av dysente- ri og døde.

Nimrod mot Antarktis

Allerede i 1907 hadde Shackleton utrustet en ny ekspedisjon for å nå Sydpolen før Scott. Sportsmannen Eric Marshall (1879–1963) ble førstelege etter et tilfeldig møte med Shackleton. Assistentlegen, skotten Alistair F. Mackay (1878–1914), var en hissigpropp som skapte misstemning blant folkene. Mar- shall måtte true ham på livet for å få ham på rett kurs. Shackleton plukket ut deltakerne på turen sørover uten å ta førstelegen med på råd. En av de foretrukne viste seg å ha irregulær puls. På en treningstur forfrøs han tærne og en stortå måtte amputeres. Marshall kjente til forskningen til Axel Holst og Theodor Frø- lich om skjærbuk (16) og satsset på fersk kost.

En gruppe ville bestige vulkanen Erebus på 4 100 m, Shackleton var den eneste som ve- gret seg for legeundersøkelsen. Marshall nek- tet da å ta ham med. Før avreisen mot Syd- polen lot lederen førstelegen slippe til med stetoskopet. Marshall fant bilyder over lunger

og hjertet, men Shackleton var en stor sjarmør og overtalte Marshall til å slippe seg igjen- nom. På turen ble Marshall bekymret for kos- ten; de fikk for lite kalorier, de sultet og frøs. Kropstemperaturen lå under normalen. Bare 180 km fra målet ble de tvunget til å snu.

På tilbaketuren var de heldige som fant depotene, som var dårlig merket. Til slutt hadde de ikke mer mat og Marshall ordinerte kokaintabletter. Han greide å finne neste de- pot og kom tilbake til de andre som da hadde vært uten mat i 40 timer. Marshall fikk kram- per i beina og måtte etterlates i teltet med en hjelper. På dette tidspunkt var Nimrod kom- met tilbake og måtte ut før isen igjen la seg. De fire sydpolsfarere hadde vært borte i 120 dager med mat for bare 90. Offisielt ble Shackleton erklært død. I leiren kranglet de om hvem som skulle overvintre for å finne de fire likene da Shackleton ble observert i det fjerne. Han og Mackay hentet Marshall som nå var i stand til å gå.

I 1913 ble Mackay med den kanadisk- islandske polarforsker Vilhjalmur Stefánson nord for Canada. Skipet deres ble skrudd ned. Det grenset til mytteri da legen og et par venner drog fra de andre. Mackay og hans følge ble aldri funnet.

Terra Nova

Shackleton hadde skaffet sin konkurrent en brukbar rute til Sydpolen. I 1910 var Scott om bord på Terra Nova med 65 mann. Mari- nelegen Edward L. Atkinson (1882–1929) ble assistent for dr. Wilson. Den andre mari- nelegen, Georg M. Levick (1877–1956), var en ivrig gymnast. Scott brukte Wilson som sin nestkommanderende og åndelige støtte. Doktoren var interessert i ornitologi og satte sitt og andres liv i fare for å hente pingvin- egg i –45 °C.

Wilson og Atkinson tok ut de presumptivt mest utholdende til turen sørover, men Scott overhørte dem. De to som legene advarte mot, kom til å skape de største problemene.

Begge fikk en ensom død i isødet. Før ferden hadde Atkinson funnet ut at de fem i polgruppen ville få for lite kalorier, men holdt munn fordi Scott ikke tålte kritikk. Tilbaketuren fra Sydpolen ble et mareritt med mentalt sammenbrudd, forfrysninger, sult og muligens skjorbuk.

Dr. Atkinson ble en avholdt leder for dem som overvintret. De fant teltet med tre døde menn, deriblant Scott og Wilson. Legen ledet begravelsesseremonien. Hans bekymring kom nå til å dreie seg om nordpartiet som hadde måttet overvintre uten skikkelig utstyr. De seks hadde funnet en knøttliten ishule der de overlevde på selkjøtt. Dr. Levick behandlet her to alvorlig syke og fikk dempet den harde marinedisiplinen. Takket være ham kom de seks tilbake i live.

Eclipse

Den russiske regjering bad i 1914 Otto Sverdrup om å unnsette tre polarekspedisjoner i Nordishavet. Sverdrup tok ut en gammel holk og hyret 20 mann. Legen J.J. Tjemesky fra Petrograd fungerte som tolk og ordnet opp i problemene mellom sine landsmenn. En løytnant som fikk blindtarmbetennelse, ble satt på absolutt diett (en kopp te daglig) og overlevde. Under overvintringen ble løytnanten og en matros med ankelbrudd sendt fra borde. Sverdrup avsluttet sin misjon i september 1915 (17).

Endurance

Shackleton fikk Admiralitetets aksept på planen om å krysse Antarktis fra Weddellhavet til Rosshavet i 1914 (15). Hovedpartiet på 28 mann stod om bord på *Endurance*. Legene Alexander Macklin (1890–1967) og James McIlroy (1887–1968) var med. Macklin hadde fått jobben etter et kort møte med Shackleton. McIlroy hadde sykeperm for malaria fra praksis i koloniene og hadde fått helseattest av en snill kollega.

Figur 3 *Endurance* mot dypet i Weddellhavet i 1915 (15)

Endurance kom i isens grep allerede i januar 1915 bare 110 km utenfor kysten ved Weddellhavet. Macklin beundret sjefens ro mens skuta etter hvert ble skrudd ned og sank. Legene fryktet skjorbuk, men selkjøtt i kosten reddet dem. Tre livbåter stod lenge på et isflak, men måtte sjøsettes da isen råtnet. Skipperen, som satt til rors i 50 timer, sovnet og Macklin måtte overta båtføringen. I sjefens livbåt fikk flere nervøst sammenbrudd, men Shackleton trøstet.

De klorte seg fast på en øy nordvest i Weddellhavet og fikk ly under to hvelvede livbåter. Her måtte legene i sot og røyk amputere forfrosne tær. Den ene skar, den andre porasjonerte restbeholdningen av kloroform. Den tredje livbåt ble gjort klar for Sør-Georgia, 1 300 km lenger nord i havet. Etter en legendarisk overfart, greidde Shackleton å unnsette sine kamerater.

Aurora

Hjelpeekspedisjonen fra *Aurora* i Rosshavet var dårlig organisert. John L. Cope (1893–1947) hadde avbrutt medisinstudiet for å bli med. Alle fikk skjorbuk og en døde. To menn gikk ut på usikker is og druknet. Cope var plaget av byller og fikk senere blindtarmbetennelse. Han kom med plutselige raseriutbrudd og snudde natt til dag. Han virket ikke helt normal da Shackleton kom og hentet dem ut i januar 1917.

Cope var i marinen resten av krigen. I 1920 planla han en stor ekspedisjon til Antarktis, men det ble med en gratistur for fire mann med hvalkokeriet *Solstreif*. To unge og uerfarne engelskmenn gikk i land på Graham Land. Kapteinen ville ha dem med på hjemturen, men Cope avsto uten nærmere forklaring (18). Han vendte heller ikke tilbake neste år for å unnsette kameratene som ble tatt hjem av hvalkokeriet *Svend Foyn*.

Cope gjenopptok studiene i England, ble ferdig etter ytterligere 11 år og slo seg ned i London som praktiserende lege.

Quest

Selv om Shackletons andre ekspedisjon må karakteriseres som bortkastet, ble deltakerne feiret som helter.

Etter freden i 1918 ville Shackleton på skattejakt og forskningsferd med selfangeren *Quest* rundt Antarktis og innkalte sine leger fra *Endurance*. McIlroy kom fra Afrika, men Macklin var mer ambivalent til å «holde sjefen med selskap». Våren 1921 kom Macklin tilbake fra Østen og sluttet seg likevel til toktet, selv om han ennå ikke hadde fått fullt oppgjør fra *Endurance*-ferden. Nyttårsaften lå de i havn på Sør-Georgia. Her fikk Shackleton et hjerteanfall, men Macklin slapp ikke til. Han formante avhold fra alkohol. Like etter var Sir Ernest død. Macklin obduserte sin sjef og venn og påviste hjerteinfarkt.

Avslutning

Konkurransen mellom nasjoner og menn for å komme først til polpunktene var sentrale

hendinger omkring sekelskiftet i 1900. Skipstype, utrustning, kost og trekkdyr var viktige temaer. God forpleining og ansvarlig ledelse styrket samholdet og det enkelte medlem. Dårlig lederskap var katastrofalt. Ensformigheten kunne bli trykkende, og et relativt høyt aktivitetsnivå var derfor gunstig. Dette gjaldt i høy grad legene som i utgangspunktet hadde ansvar for friske personer. Legene som hadde hobbyer og særinteresser, ser ut til å ha greid seg best. Legene var i regelen unge og ikke forberedt på den harde virkelighet i polarstrøk. Deres avvik ble fortiet i de første publikasjonene.

En lege har ansvar for liv og helse, en rolle han må dele med ekspedisjonslederen. En erfaren lege med god fagkunnskap står sterkt, selv overfor en autoritær leder. En nyutdannet lege vil lettere beundre og identifisere seg med sin sjef. Derved utviskes en viktig grense. Dette skjedde med Edward Wilson som holdt sammen med Robert Scott helt inn i døden. Alexander Macklin og James McIlroy kunne ikke stå for den sjarmerende Ernest Shackleton og fulgte ham til hans død. Disse tre legene var de eneste som var med samme sjef ved to ekspedisjoner.

Uttaket av leger til de store ekspedisjonene i polstrøkene omkring år 1900 må karakteriseres som mangelfullt. De fleste var unge uten relevant praksis. Likevel utførte de en stor innsats for å bedre kostholdet og reddet mange fra å bli ofre for skjorbuk.

Jeg takker for hjelp fra Eline Blom Poulsson, Aase Marie Kramer-Johansen, Anders Norden-skjöld, Ulf Zätterström, Arne Hagen og Ivar Stokkeland.

Litteratur

1. Nordenskiöld AE. *Vegas färd kring Asien och Europa*. Bd. I. Stockholm: Beijer, 1880.
2. Sverdrup HU. *Hos tundrafoket*. Oslo: Gyldendal, 1938.
3. Nordenskiöld AE. *Vegas färd kring Asien och Europa*. Bd. II. Stockholm: Beijer, 1881.
4. Nordenskiöld AE. *Den andra Dicksjonska expeditionen till Grönland*. Stockholm: Beijer, 1885.
5. Nansen F. *Fram over Polhavet*. Bd. I. Oslo: Aschehoug, 1930.
6. Nansen F. *Fram over Polhavet*. Bd. II. Oslo: Aschehoug, 1931.
7. Hegge PE. *Otto Sverdrup*. Oslo: Stenersen, 1996.
8. Huntford R. *Fridtjof Nansen*. Oslo: Aschehoug, 1996.
9. Douglas M. *Across Greenland's ice-fields*. London: Thomas Nelson, 1897.
10. Bomann-Larsen T. *Roald Amundsen*. Oslo: Cappelen, 1995.
11. Huntford R. *Scott og Amundsen*. Stavanger: Dreyer, 1979.
12. Borchgrevink CE. *Nærmest sydpolen*. København: Gyldendal, 1905.
13. Nordenskiöld O, Andersson JG, Larsen CA, Skottsberg C. *Antarctic*. Bd. I-II. Stockholm: Bonnier, 1904.
14. Nordenskiöld G. *Framåt*. Stockholm: Dahlberg, 1990.
15. Huntford R. *Shackleton*. Oslo: Aschehoug, 2000.
16. Norum KR, Grav HJ, Axel Holst og Theodor Frølich – pionerer i bekjempelse av skjorbuk. *Tidsskr Nor Lægeforen* 2002; 122: 1686–7.
17. Sverdrup O. *Under russisk flag*. Oslo: Aschehoug, 1928.
18. Nielsen AK. *En hvalfangerfærd*. København: Gyldendal, 1956.